

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Антоненко Маргарити Муратівни
«Православна духовна музика в системі української культури
кінця ХХ – початку ХXI століття»,
представлену до захисту
на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства
за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури
(мистецтвознавство)

Ознайомлення з представленою дисертацією переконливо засвідчує, що дослідницька парадигма Антоненко М.М. знаходиться в площині комплексного мистецтвознавчо-культурологічного дослідження, в якому проаналізовано процеси відродження православної духовної музики в Україні доби незалежності та її якісного оновлення у співвіднесенні з канонічною церковною творчістю, а також потребою концептуального осмислення місця духовної музики православної традиції в сучасному українському соціумі.

У роботі «Православна духовна музика в системі української культури кінця ХХ – початку ХXI століття», Антоненко М.М. піднімає актуальні для теорії та історії культури питання, пов’язані з проблематикою відродження духовних цінностей у постатейстичному суспільстві в умовах відтворення в нашій державі національної свідомості, чином звернення до традицій українського православ’я, які виступають важливим вектором консолідації та об’єднання нашого народу.

Антоненко М.М. пропонує свій новий ракурс дослідження феномену духовної музики православної традиції, її культуротворчих функцій та релігійно-філософських зasad в системі української культури кінця ХХ – початку ХXI століття. І цей ракурс дозволяє дисерантці комплексно проаналізувати сучасну українську православну музику літургійного,

паралітургійного та позалітургійного напрямів і обґрунтувати її соціокультурну роль.

Антоненко М. М. бере за методологічну основу дослідження стратегію міждисциплінарності, у контексті якої дуже вдало використовує історичний, культурологічний і музично-літургійний підходи, завдяки яким досліджується розмежування двох типів композиторської творчості у сакральних жанрах, і визначаються культурно-історичні детермінанти української православної духовної музики в контексті національно-культурного відродження. Це свідчить про те, що православна музика як культурний феномен є своєрідним художнім одкровенням багатьох поколінь українського народу, історія якого тісно пов'язана з Православною Церквою.

Слід звернути особливу увагу на свідоме ставлення дисертантки до поняттєво-категоріального апарату дослідження в опрацюванні, насамперед змістового «навантаження» понять: «богослужбовий спів» та «духовна музика» (стор. 23); семіографія; «зnamене письмо» (стор. 39); система осьмогласся (стор. 40); «київський розспів» (стор. 41) тощо. Заслугою автора є введення до наукового обігу цікавого матеріалу, присвяченого православній духовній музиці в системі української культури кінця ХХ – початку ХХІ століття, який до цього часу не розглядався у подібному ракурсі вітчизняними науковцями. Особливо слід відзначити мову дисертаційного дослідження – ясну, чисту, в багатьох випадках літературно вишукану.

Отже актуальність теми безперечно зумовлена переосмисленням тих соціокультурних явищ і процесів, які виникають на зламі століть і підіймають складні питання відродження духовних ідеалів нації, збереження її самобутності і ментальності, національної свідомості, тому православна духовна музика у соціокультурному просторі України кінця ХХ – початку ХХІ ст. розглядається не лише як окремий культурно-мистецький феномен у мистецтвознавчому аспекті, а і, на що слід акцентувати особливу увагу, як культуротворча складова мистецького життя.

Робочою ідеєю першого розділу дисертації Антоненко М.М. є висвітлення православної духовної музики в Україні в її історичній динаміці. Виокремлено 7 етапів її розвитку (Х – XV ст.; XVI – перша половина XVIII ст.; друга половина XVIII – початок XIX ст.; XIX ст.; 1900 – 1920-ті рр.; 1930 – 1980-ті рр.; 1990 – 2010-ті рр.) та охарактеризовано кожен з них, завдяки чому чітко вимальовується картина генези православної музичної традиції в Україні.

Як зазначено в авторефераті, дисертація Антоненко М. М. виконана на кафедрі теорії і методики музичної освіти та хореографії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри, як складова комплексної теми «Мистецькі школи України ХХ – початку ХХІ ст. в контексті розвитку світової культури». Тему дисертації затверджено Вченую радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 27.01.2010 р.).

Матеріали та висновки дисертаційної роботи можуть бути використані у дослідженнях із історії богослужбової музики, української музичної культури, а також стати підґрунтям для подальших комплексних досліджень з історії православної культурної традиції, сакрального мистецтва, музичної літургіки.

Дослідження Антоненко М.М. відзначається завершеністю, логічністю, продуманістю та обґрунтованістю викладених положень. Воно демонструє здатність автора до самостійної наукової дискусії, висунення і обстоювання власної точки зору, засвідчує її добру обізнаність з науковою літературою по темі, використовуючи надбання актуального українського музикознавства, дисерантка сумлінно опрацювала значну кількість джерел, яка становить 249.

Необхідно відзначити й те, що дисеранткою вперше в мистецтвознавстві: здійснено системне дослідження культурно-історичних детермінант української православної духовної музики в контексті

національно-культурного відродження; концептуально осмислено духовну музику православної традиції кінця ХХ – початку ХХІ ст., обґрунтовано її соціокультурну роль; комплексно проаналізовано сучасну українську православну музику літургійного, паралітургійного та позалітургійного напрямів; охарактеризовано сучасну українську православну духовну пісню як духовний та культурно-мистецький феномен; і особливо цікавим є аналіз фестивалів духовної музики, які автор поділяє на три тематичні напрями: духовних піснеспівів, хорової музики, де твори духовної тематики є важливою складовою, духовної пісенності.

Відповідно до рекомендацій регулятора наукової діяльності щодо оформлення сучасних наукових досліджень у вступі дисертації Антоненко М. М. обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і конкретні завдання роботи, окреслено об'єкт і предмет дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення, висвітлено апробацію одержаних результатів.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження», Антоненко М.М. присвячує обґрунтуванню обраної методологічної стратегії вивчення української православної духовної музики. Враховуючи те, що православна музична традиція з XIX ст. є предметом гуманітарних та мистецтвознавчих студій, для надання дослідженню переконливого рівня об'єктивності дисерантка звертається до реферативного огляду праць видатних богословів-літургістів, релігійних філософів та мистецтвознавців, які заклали підвалини вивчення православної музичної традиції як культурно-релігійного та мистецького феномену.

Спираючись на праці Д. Болгарського, І. Сахно, Н. Середи підкреслює, що сьогодні православна духовна музика є предметом вивчення музичної теології та літургіки.

Особливу увагу дослідниця приділяє роботам з музичної медієвістики та історичного музикознавства (Н. Герасимова-Персидська, Т. Гусарчук, О. Зосім, Л. Корній, Н. Костюк, Ю. Медведик, Н. Сиротинська, О. Цалай-

Якименко, О. Шевчук, О. Шуміліна О. Шреєр-Ткаченко, Ю. Ясіновський), музичної регионалістики (О. Антоненко, І. Бермес, Л. Дорохіна, Л. Кияновська, Л. Мороз, В. Рожко).

Зокрема, посилаючись на дослідження кампанологів Б. Кіндратюка, Б. Працюк, В. Савеги дисерантка акцентує увагу на важливій складовій православної музичної культури паралітургійного напряму – мистецтві дзвону, в аспекті вивчення сучасної музики дзвонів, історії ливарного виробництва дзвонів, ролі дзвонарського мистецтва в системі музичної педагогіки, визначення феномену дзвону як визначного явища матеріальної та духовної культури, що виявляється в ній у різних аспектах: магічному, культовому, суспільному, економічному, візуальному.

Антоненко М.М. присвячує увагу ретельному огляду досліджень присвячених науковому аналізу духовної пісні представлених в українському мистецтвознавстві, акцентуючи увагу на ґрутових дослідженнях її історичного розвитку (О. Зосім, Ю. Медведик), фольклористичному аналізі (О. Богданова, О. Сироїд), нововасиліанській духовній пісні XIX – початку ХХ століття (І. Матійчин), богословському аспекті духовної пісенності в «Богогласнику» (Н. Сулій), хоровій обробці українських духовних пісень (О. Козаренко, Г. Медведик).

Здійснивши науковий аналіз цих праць, дисерантка наголошує, що використання розробленої в них методології дає можливість дослідити розвиток духовної музики православної традиції кінця ХХ – початку ХXI століття на системно-цілісному рівні як органічне явище вітчизняної культури.

Досить переконливо Антоненко М.М. обґрутує, що особливо цінним для її дисертації є дослідження Н. Середи (стор. 34). Враховуючи те, що з огляду на аналіз літургійної музики православної традиції на основі літургій українських та російських композиторів М. Леонтовича, К. Стеценка, О. Кошиця; П. Чайковського, О. Архангельського, та літургій монодичної традиції (зnamенного та київського розспівів) у дисертації

розглянуто канонічні норми та жанрову структуру літургії в богослужбовій практиці Православної церкви, загальний комплекс універсальних характеристик православної духовної музики.

Безперечно важливим авторським внеском є виокремлення етапів розвитку православної духовної музики в Україні, детально окреслюючи особливості кожного, за допомогою вдало підібраної добірки цитат, дослідниця створює наукове підґрунтя для чіткого окреслення своєї позиції стосовно того, що православна музика була не лише невід'ємною складовою богослужіння найбільш масової релігійної течії країни, а і культуротворчою складовою мистецького життя (стор. 51).

У другому розділі «Літургійна та паралітургійна духовна музика в соціокультурному просторі України кінця ХХ – початку ХХІ століття» дисертанткою розглянуто основні тенденції функціонування української православної музики, акцентуючи увагу на сутності та функціях співу в православному богослужінні. Повністю розкрито закономірності розвитку української літургійної музики кінця ХХ – початку ХХІ століття в контексті богослужбової практики православної церкви, обґрунтовано канонічні аспекти традиційного українського богослужбового співу як елемента системи храмових мистецтв православної церкви.

В основу розділу покладено дискурс, щодо визначення який саме спів відносять до богослужбового, і дуже влучно дисертантка додала інформацію про три види літургій. Антоненко М.М. говорить про класифікацію церковних піснеспівів у трактовці А. Гарднера, про піснеспіви, які відносяться до однієї смислової категорії, і поділяються на жанрові групи у трактовці О. Коляди, і пропонує власну концепцію багатофункційності музичного циклу літургії, до якого входять усі основні жанри православної гімнографії: псалми, тропарі, кондаки, гімни, молитви, причетні вірші (стор. 66).

Дослідниця добре ознайомлена з добовим, тижневим й річним колом богослужінь, підґрунтам яких є класифікація священно-богослужбової й

церковно-богослужбової літератури. Антоненко М.М. визначає характеристики канонічного церковного співу (стор. 68).

Досить переконливо і сміливо дисертантка пропонує власне бачення різновидів виконання піснеспівів: антифонний вид, епіфонний та іпофонний вид, респонсорний вид, канонарх, гімничний вид (стор. 71). Детально охарактеризовано монастирський, парафіяльний і кафедральний співи.

Досліджуючи закон осьмогласся дисертантка не лише окреслила його сутність, а і провела порівняльній аналіз відносно до запропонованої протоієреєм Б. Ніколаєвим характеристики гласової системи.

У дуже цікавому ракурсі автор осмислює тематику партесного багатоголосся, але тут дискусійне питання, яке сприймається досить неоднозначно.

Дисертантою здійснена спроба виявити індивідуальні стилістичні риси творчості сучасних українських композиторів, які звертаються до духовної музики православної традиції, охарактеризувати їхні твори з огляду на приналежність до літургійного, паралітургійного або позалітургійного напрямів, розмежувати творчість сухо церковних та світських композиторів.

Без сумніву, дослідницьким успіхом є підрозділ «Дзвонарське мистецтво як феномен православної музичної культури в Україні», в якому дисертантка сумлінно опрацювала наукову літературу стосовно дзвонарського мистецтва, що дозволило їй розглянути основні види дзвоніння: благовіст, перебір, передзвін, дводзвін, тридзвін, красний дзвін. Дослідниця аргументує, що головними характерними рисами традиційного православного дзвону є співзвуччя, своєчасність, взаємодія ритму, тембуру і динаміки, синхронність з богослужінням. Кожен з видів дзвоніння при дотримані вимог, обумовлених Типіконом, є канонічними.

Вагомим науковим доробком є дослідження Антоненко М.М. сучасних фестивалів дзвонового мистецтва, що є особливо актуальним на сьогоднішній день, «Ківерцівський передзвін», «Благовіст Волині»,

«Дніпровський дзвін», усі вони найяскравішим образом залучають жителів міст до джерел православної культури.

У третьому розділі «Нові напрями розвитку православної духовної музики в системі української культури» дисертантка акцентує увагу на православній духовної пісні у період кінця ХХ – початку ХХІ ст. Антоненко М.М. репрезентує картину асиміляції православної духовної пісні з жанрами світської музики. Будуючи доказову базу для аргументації цього ствердження нею аналізуються пісенні твори з музичним супроводом (Г. Калішук, гурт «Хорея козацька», ансамбль «Божичі»), жанр православної авторської духовної пісні (О. Ахаймов, С. Кисельов, В. Шинкарук та ін.), основними рисами якого Антоненко М.М. виокремлює домінуючу роль тексту, ліричний тон вислову, простоту та доступність при збереженні глибини змісту та духовної сутності.

Найважливішим здобутком автора дисертації в контексті тематики даного розділу, є узагальнення фестивального руху як важливого чинника розвитку, популяризації та взаємодії напрямів православної духовної музики. Антоненко М.М. виокремлює три типи фестивалів – духовних піснеспівів; хорової музики, де твори духовної тематики є важливою складовою; духовної пісенності. Автор наголошує, що їх діяльність є надзвичайно важливою в світлі відродження православних церковно-музичних традицій, як невід'ємної складової соціокультурного життя сьогодення.

У загальних висновках, що збігаються з поставленими завданнями, дисертанткою викладено основні результати дисертаційного дослідження, багатоаспектність православної музики як культурного феномену передбачає комплексність методів і підходів, серед яких пріоритетності набуває культурологічний як такий, що розглядає її в контексті національної та світової культурної традиції, окреслено і перспективи подальших наукових розробок.

У цілому можна зробити висновок, що дослідження Антоненко М.М. «Православна духовна музика в системі української культури кінця ХХ -

початку ХХІ століття» виконано пошуково, творчо, на достатньому теоретичному і методологічному рівні. Його концептуальні положення мають новизну, засвідчують про глибину методологічної культури автора, змістовно аналізувати досить складні мистецтвознавчо-культурологічні аспекти.

Водночас слід відзначити й дискусійні положення, яких на жаль, не позбавлена дисертація. Погоджуючись у цілому з концептуальною схемою дослідження Антоненко М.М. потрібно зазначити, про деякі зауваження щодо окремих складових.

1. Дослідниця підкреслює, що сучасне богослужіння зберігає комплекс типових рис, які визначають його канонічність, та ґрунтуються на відносно стабільних елементах структури чинопослідовності, обумовлених Типіконом (стор. 64), це ствердження потребує додаткової аргументації, більш уточнення, саме яких рис? І чи зберіглися ці типові риси у музичній складовій сучасного богослужіння?

2. Ви зазначаєте, що нині давньоруська система осьмогласся адаптована до сучасної співочої церковної практики, а сучасне осьмогласся є лише одним із кількох можливих засобів виконання церковних піснеспівів. На жаль немає інформації коли і за яким принципом відбулось її адаптування, які інтонаційні та виконавські особливості залишились у сучасному оновлені?

3. Якщо разом із впровадженням партесу в практику богослужбового співу ввійшов елемент розваги, який можна охарактеризувати формою самовираження митця, тобто індивідуальним чинником прояву власної композиторської творчості, чи суперечило це догматам церковного мистецтва того часу? Відсутня чітка авторська позиція з цього приводу, Ви цитуєте В. Снітіну, погоджуючись з її думкою, але водночас пишете протиріччя, що партес приніс і дисгармонію у задум богослужбового обряду. Складні хорові фактури, контрастна динаміка, занадто емоційна та подекуди криклива передача канонічного тексту хором,

притаманні партесному співу, розбурхують емоційну сферу, відволікають парафіян від молитви та порушують богослужбовий лад.

4. Ви цитуєте Ю. Воскобойнікову (стор. 77) щодо вільного розвитку «авторської» церковної музики, яка в кінцевому підсумку, зводиться до антитези «канон – особиста творчість». Це відповідна інформація, яка несе сакральний зміст, аргументуйте будь ласка Вашу позицію з приводу, чи можлива взагалі авторська церковна музика?

5. Відповідно до цільової спрямованості дисертації авторкою не було проведено власної класифікації жанрових форм серед жанрового розшарування духовної музики, вона лише описує дослідження А. Ковальова, щодо тріади жанрових груп, які безпосередньо пов'язані з церковною співочою культурою: традиційні жанри, мішані жанри, нетрадиційні жанри, та дослідження Н. Гуляницької, яка поділяє їх на макрорівень, супра-рівень та мікрорівень, Ваша аргументація з цього питання?

6. Досліджуючи творчу діяльність І. Сахна стосовно візантійського співу й нотописання (стор. 90), цікаво було б почути Вашу авторську власну позицію, щодо використання (розспівної) форми молитви у сучасному богослужінні?

Втім, зазначені зауваження критичного характеру не знижують як теоретичного, так і практичного значення дисертаційного дослідження Антоненко М.М. і можуть служити поштовхом до подальших досліджень обраної проблематики. Основні положення і висновки, одержані дослідницею, здатні розширити і збагатити виклад багатьох тем курсу мистецтвознавства, історії української музики, культурології. Вони можуть використовуватись у викладанні ряду спецкурсів у вищих і середніх навчальних закладах.

На наше переконання, дослідження Антоненко М.М. є цінним для сучасного мистецтвознавства. Автор аргументовано презентує науково-теоретичний матеріал рівня кандидатської дисертації.

Основні положення дисертації викладено у 11 публікаціях: 6 статтях у фахових виданнях України з мистецтвознавства, з яких 3 внесено до міжнародних наукометричних баз даних; розділі в 1 зарубіжній колективній монографії, 4 публікаціях в інших наукових виданнях та збірниках матеріалів наукових конференцій.

Дисертація та автореферат Антоненко М.М. «Православна духовна музика в системі української культури кінця ХХ - початку ХХІ століття» виконані на належному науковому рівні, відповідають вимогам МОН України та пп. 9, 11, 12 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 (зі змінами), які висуваються до кандидатських дисертацій та відповідають паспорту обраної спеціальності, а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури.

Офіційний опонент

Чумаченко Олена Петрівна

кандидат культурології

Відокремлений структурний
підрозділ «Криворізький фаховий коледж
Національного авіаційного університету»

Міністерства освіти і науки України

осуду та підпис Чумаченко О.П.
за підсумку

ПНК з ТР

А.С. Рекако

